

שער ה

סוגיית הגאולה בפרק חלק

גאולה ותשובה

א. מחלוקת רב ושמואל

במסגרת העיסוק של פרק 'חלק' בסנהדרין בענייני גאולה מובאת מחלוקת תנאים ואמוראים בשאלה היסודית, האם הגאולה תלויה בתשובה או שאינה תלויה בתשובה.

אמר רב: כלו כל הקיצין, ואין הדבר תלוי אלא בתשובה ומעשים טובים.

ושמואל אמר: דיו לאבל שיעמוד באבלו.

[בבלי סנהדרין, צו ע"ב]

רש"י מפרש בדברי רב: "אם כל ישראל חזרין בתשובה – יבא, ואם לאו – לא יבא".¹ הוי אומר: רק תשובה כללית תביא את הגאולה, ואין כל דרך אחרת לגאולה.

בסוגיה שקדמה למחלוקת הזו מופיעות הצעות שונות ל'קץ' שבו תגיע הגאולה. רב בדבריו מגיב להצעות הללו, אך נראה שהוא מכיר ב'קיצין', ועדיין סובר שלא בהם תלויה הגאולה. כך מבין את דבריו מהר"ל מפראג:

כי יש זמנים מהן מוכנים לגאולה, שכאשר לא הגיעו אותם זמנים הם מעכבין הקץ. וכבר עברו כולם, ואין עוד קץ מעכב לגאולה. וזהו כי כל הקיצין כלו, ואין מעכב אלא תשובה ומעשים טובים. [מהר"ל, נצח ישראל, פרק לא]

דהיינו, רב מודה באופן עקרוני שהיו 'קיצין', אולם אלו תמו, ועתה אין הגאולה תלויה אלא בתשובה ומעשים טובים. קיצין אלו, לפי הסברו של מהר"ל, הם נקודות מסוימות בהיסטוריה שהיו ראויות לגאולה, אלא שגם בנקודות אלו היה צורך מצד ישראל להתעורר לתיקון על מנת להוציא את הגאולה מן הכוח אל הפועל. כעת, לאחר שהגאולה לא באה בקיצין הללו, אין הגאולה תלויה שוב בשום 'קץ' אלא בתשובה ומעשים טובים בלבד.

¹ רש"י שם, ד"ה בתשובה.

אולם מהרש"א על אתר פירש אחרת:

נראה לפרש דרב אמר כלו כל הקיצין, דאין קץ לדבר כיון דהוא תלוי בתשובה ומע"ט, דהיינו שישוּבו מצד עצמם ואין זה בידו יתברך ב"ה דהכל בידי שמים חוץ מיראת שמים.
[מהרש"א, חידושי אגדות, סנהדרין צז ע"ב, ד"ה אמר רב]

כלומר, לפי מהרש"א, הקביעה של רב ש'כלו כל הקיצין' פירושה שמעולם לא היו קיצין וזמנים קבועים לגאולה. עניין הגאולה 'אין זה בידו יתברך ברוך הוא', אלא תלוי לחלוטין בעם ישראל, שאם יעשו תשובה מיד תבוא הגאולה. הגאולה היא בכלל 'יראת שמים'; כפי שקיום המצוות נתון מעיקרו ויסודו אך ורק לבחירת האדם, כך גם הגאולה תלויה אך ורק בעם ישראל, כאשר יחזור בתשובה.

בדברי שמואל רש"י מבאר שני ביאורים:

דיו להקדוש ברוך הוא שעומד כמה ימים וימינו אחר, כלומר, אם לא יעשו תשובה אינו עומד באבלו כל הימים אלא ודאי קץ לדבר.
לישנא אחרנא: דיו לאבל – דייך לישראל צער גלות, אפילו בלא תשובה נגאלין.²

המחלוקת בין הפירושים היא סביב השאלה מי הוא 'האבל'. לפי הפירוש הראשון, האבל הוא כביכול הקב"ה; לפי הפירוש, השני אלו ישראל. אמנם נראה, ששני הפירושים נכונים ומשלימים זה את זה; כאשר ישראל מצויים בצער ובגלות, גם הקב"ה כביכול מצוי אתם בצרה, כדרשת ר' שמעון בר יוחאי במסכת מגילה:

תניא, רבי שמעון בן יוחי אומר: בוא וראה כמה חביבין ישראל לפני הקדוש ברוך הוא. שבכל מקום שגלו – שכניה עמהן. גלו למצרים – שכניה עמהן... גלו לבבל – שכניה עמהן... ואף כשהן עתידין ליגאל – שכניה עמהן, שנאמר: 'ושב ה' אלהיך את שבותך' (דברים ל, ג), 'והשיב' לא נאמר אלא 'ושב', מלמד שהקדוש ברוך הוא שב עמהן מבין הגליות.
[בבלי מגילה, כט ע"א]

לטענת שמואל, המציאות של הגלות אינה יכולה להימשך לנצח. הגלות חייבת להיפסק בזמן מסוים, ולכן גם אם ישראל לא יעשו תשובה, הרי שהקב"ה קבע קץ לגלות, והוא יגאלם גם ללא תשובה. כמובן, שאין להבין מכאן, שלדעת שמואל הגאולה אינה קשורה כלל לתשובה. ייתכן שגם לשמואל אם ישראל יעשו תשובה ייגאלו לפני זמן הקץ הקבוע, אלא שלדעתו גם אם לא יעשו תשובה – ייגאלו כשיגיע הקץ. כך גם יש לדייק מדברי רש"י שכתב: "כלומר, אם לא יעשו

² ביד רמ"ה על אתר הוסיף לבאר: "ואפי' בלא תשובה דין הוא שיגאלו שגלותם מכפרת עליהן".

תשובה אינו עומד באבלו כל הימים אלא ודאי קץ לדבר – דהיינו, רק אם 'לא יעשו תשובה', אז 'אינו עומד באבלו כל הימים' יגיע הקץ המזומן, אבל אם יעשו הרי שייגאלו קודם לכן.

ב. ר' אליעזר ור' יהושע – סוגיית הבבלי

הגמרא ממשיכה ותולה את מחלוקת רב ושמואל במחלוקת ר' אליעזר ור' יהושע. היא מביאה שתי ברייתות לתיאור המחלוקת.
בברייתא הראשונה מובא:

כתנאי, רבי אליעזר אומר: אם ישראל עושין תשובה – נגאלין, ואם לאו – אין נגאלין. אמר ליה רבי יהושע: אם אין עושין תשובה – אין נגאלין? ! אלא, הקדוש ברוך הוא מעמיד להן מלך שגזרותיו קשות כהמן, וישראל עושין תשובה ומחזירין למוטב.

ובברייתא השנייה נאמר:

תניא אידך: רבי אליעזר אומר: אם ישראל עושין תשובה – נגאלין, שנאמר: 'שובו בני ישראל ארפא משוכתיכם' (ירמיהו ג, כב).

אמר לו רבי יהושע: והלא כבר נאמר: 'חנם נמכרתם ולא בכסף תגאלו' (ישעיהו נב, ג), חנם נמכרתם – בעבודה זרה, ולא בכסף תגאלו – לא בתשובה ומעשים טובים.

אמר לו רבי אליעזר לרבי יהושע: והלא כבר נאמר 'שובו אלי ואשובה אליכם' (מלאכי ג, ז).

אמר ליה רבי יהושע: והלא כבר נאמר: 'כי אנכי בעלתי בכם ולקחתי אתכם אחד מעיר ושנים ממשפחה והבאתי אתכם ציון' (ירמיהו ג, יד).

אמר לו רבי אליעזר: והלא כבר נאמר 'בשובה ונחת תושעון' (ישעיהו ל, טו).

אמר לו רבי יהושע לרבי אליעזר: והלא כבר נאמר: 'כה אמר ה' גאל ישראל קדושו לבזה נפש למתעב גוי לעבד משלים, מלכים יראו וקמו שרים וישתחוו' (ישעיהו מט, ז).

אמר לו רבי אליעזר: והלא כבר נאמר: 'אם תשוב ישראל נאם ה' אלי תשוב' (ירמיהו ד, א).

אמר לו רבי יהושע: והלא כבר נאמר: 'ואשמע את האיש לבוש הבדים אשר ממעל למימי הַיָּאָר וירם ימינו ושמאלו אל השמים וישבע בקי העולם כי למועד מועדים וחצי וככלות נפץ יד עם קדש תכלינה כל אלה וגו' (דניאל יב, ז).
ושתק רבי אליעזר.

[בבלי סנהדרין, צז ע"ב-צח ע"א]

שתי הברייתות מציגות לכאורה את אותה המחלוקת. אולם עיון מדוקדק מעלה שקיימים שלושה הבדלים גדולים ביניהן. ראשית, בברייתא השנייה מובאות באריכות הראיות שהציג כל אחד מהתנאים לשיטתו, דבר שלא נזכר כלל בברייתא הראשונה. שנית, בברייתא השנייה נראה שהגיעו להכרעה בסוגיה, שהרי בסופה נאמר "שתק ר' אליעזר", ואילו בברייתא הראשונה דבר זה לא מופיע כלל.³

הבדל שלישי – בברייתא הראשונה ר' יהושע מוסיף דבר חשוב ביותר שלא מופיע כלל בברייתא השנייה. מן הברייתא הראשונה עולה שגם לדעתו, הגאולה לא תיתכן ללא תשובה, אלא שאם ישראל לא יעשו תשובה מעצמם, "הקב"ה מעמיד להן מלך שגזירותיו קשות כהמן וישראל עושין תשובה ומחזירין למוטב". כלומר, גם לשיטת ר' יהושע הגאולה תלויה בתשובה, אלא שהוא חלוק על ר' אליעזר בשאלה האם היוזמה חייבת לבוא מלמטה, מעם ישראל, או שתיתכן גם תשובה שהקב"ה יזום אותה בכך שיביא מלך שגזירותיו קשות כהמן. דבר זה לא נזכר כלל בברייתא השנייה, שממנה נראה שלשיטת ר' יהושע הגאולה יכולה לבוא גם ללא תשובה כלל! גם התבוננות בפירושו רש"י לאורך הברייתא השנייה מלמדת שהוא מבין ששיטת ר' יהושע היא שאין הגאולה תלויה כלל בתשובה, ולא כפי שמובא בברייתא הראשונה:

'לא בכסף' – לא בתשובה ומעשים טובים, דאפילו אין עושין תשובה נגאלין, משום דאמר 'חנם נמכרתם' קרי כסף בלשון תשובה.

'בעלתי אתכם' – משמע: בעל כרחכם, בלא תשובה.
'אחד מעיר' – אברור הצדיקים ואביאם לציון, אף על פי שאין כולם חוזרין.

'כה אמר ה' לבזה נפש למתעב גוי' – אותן הבזוין ומתועבין בעבירות, אף על פי כן יגאלו, מלכים יראו וקמו.

אולם מעבר להבדלים שצינינו, סוגיית הכבלי מעלה מספר שאלות קשות ביותר:

[1] לכאורה נראה שאין כלל זהות בין מחלוקת התנאים למחלוקת האמוראים; מחלוקת האמוראים, רב ושמואל, היא מחלוקת ברורה ביחס שבין הגאולה לתשובה, שלרב לא תיתכן גאולה ללא תשובה ולשמואל תיתכן. ואילו מחלוקת התנאים, ר' אליעזר ורבי יהושע, לפחות לפי הברייתא הראשונה, אינה זהה לה, שהרי גם לשיטת ר' יהושע לא תיתכן גאולה ללא תשובה. המחלוקת היא רק בשאלה כיצד תופיע אותה תשובה, שלפי ר' אליעזר היא צריכה להתרחש ביוזמתם של ישראל, ולפי ר' יהושע התשובה תהיה ביוזמת הקב"ה; אבל לכולי עלמא התשובה היא תנאי הכרחי לגאולה. מדוע קבעה הגמרא באופן כה פשוט: 'נימא כתנאי'? ומדוע לא העיר על כך רש"י, שזיהה את מגמתה השונה של הברייתא השנייה?

[2] הברייתא השנייה, המפרטת את הוויכוח בין התנאים, מציגה ויכוח שאינו אופייני כלל לדרכו של הלימוד התלמודי; כאשר מתנהל ויכוח שכזה בין חכמי

³ ביד רמ"ה כתב: 'שתק ר' אליעזר וקיבלה'.

ישראל, כל צד המביא ראיות לשיטתו מהפסוקים, נדרש לתרץ את הפסוקים שהביא חברו כראיה. ואילו כאן, כל אחד מהתנאים מביא פסוקים כראיה לשיטתו – אך אין הם נדרשים לתרץ את ראיית הצד השני.

[3] מה דוחק את ר' אליעזר להיכנע לראייתו של ר' יהושע? הלא ראיותיו אינן פחות טובות מראיותיו של ר' יהושע! להפך, כשמתבוננים בפסוקים שמביא כל צד, נראה שדווקא הפסוקים שמביא ר' אליעזר קולעים יותר אל פשט הכתוב מן הראיות של ר' יהושע, שברובן הן דרשניות ולא הכרחיות מפשט הכתובים.

[4] וכהמשך לשאלה הקודמת: מדוע הראיה מדניאל מכריעה את הכף באופן סופי לטובת ר' יהושע? מה מיוחד בה ובמה היא שונה ומכריעה עד כדי כך שר' אליעזר אינו יכול להשיב עליה?⁴

ג. סוגיית הירושלמי

בירושלמי מחלוקת זו בין ר' אליעזר לר' יהושע מופיעה בצורה שונה מהבבלי:

רבי ליעזר אומר: אם אין ישראל עושין תשובה אין נגאלים לעולם, שנאמר: 'בשובה ונחת תושעון' (ישעיהו ל, טו).

אמר לו רבי יהושע: וכי אם יעמדו ישראל ולא יעשו תשובה אין נגאלין לעולם?!

אמר לו רבי אליעזר: הקב"ה מעמיד עליהן מלך קשה כהמן ומיד הן עושין תשובה והן נגאלין. מה טעמא [מהו הפסוק המוכיח זאת]? 'ועת צרה היא ליעקב וממנה יושע' (ירמיהו ל, ז).

אמר לו רבי יהושע: והא כתיב 'חנם נמכרתם ולא בכסף תגאלו' (ישעיהו נב, ג),?

מה עבד לה רבי ליעזר? תשובה, כמה דאת אמר 'צורר הכסף לקח בידו' וגו' (משלי ז, כ).

אמר לו ר' יהושע: והא כתיב: 'אני ה' בעיתה אחישנה' (ישעיהו ס, כב)?

מה עבד לה ר' ליעזר? תשובה, כמה דת [דאת] אמרת: 'ועתה ישראל מה ה' אלהיך שואל מעמך כי אם ליראה' וגו' (דברים י, יב).

⁴ מהרש"א התייחס לחלק מהקשיים שהעלינו: "רש"י פירש כל הסוגיא לשמואל דס"ל כר"י שיהיו נגאלין בלא תשובה כלל, אבל א"כ מאי קאמר ר"י אלא הקדוש ברוך הוא מעמיד להם מלך כהמן ומחזירן למוטב דהא א"נ לא יחזרו למוטב נגאלין? ועוד קשה: מאי קעביד רבי יהושע בהני קראי דמייתי ר"א ולמה שתק ר"א לבסוף?". כתוצאה מהקושיות הללו הוא מפרש את דברי שמואל בשונה מרש"י. להבנתו, גם שמואל מסכים לר' יהושע, כפי ההבנה הרגילה, שר' יהושע הוא זה האומר שהקב"ה מעמיד מלך רשע כהמן: "רוצה לומר: דיו שישובו ישראל מצד אבלן וזולתן. ויש קץ לדבר, כשיבא זמן גאולה מעמיד להן הקדוש ברוך הוא וכו' ומחזירן למוטב ויעשו תשובה".

ר' אחא בשם ר' יהוש' בן לוי: אם זכית[ם] – אחישנה, ואם לאו – בעתה.

כיון שאמ' לו ר' יהושע: זירם ימינו ושמאלו אל השמים וישבע בחי העולם כי למועד מועדים וחצי וככלות נפץ יד עם קודש תכלינה כל אלה' (דניאל יב, ז), איסתלק רבי ליעזר.
[ירושלמי תעניות, פ"א ה"א]

ההבדלים בין הבבלי לירושלמי בולטים:

ראשית, שיטת ר' יהושע בבבלי זהה לשיטת ר' אליעזר בירושלמי: לפי שתי השיטות הגאולה לא תגיע ללא תשובה, ואם עם ישראל לא ישוב מעצמו, הקב"ה יעמיד מלך שגזרותיו קשות כהמן וישובו בתשובה. ואילו שיטת ר' יהושע בירושלמי זהה לדברי ר' יהושע בברייתא הראשונה שבבבלי, שמשתייהן עולה שהגאולה תבוא בזמנה גם אם ישראל לא יעשו תשובה.

שנית, הירושלמי שואל פעמיים כיצד יגיב ר' אליעזר לראייתו של ר' יהושע, דבר שאינו מופיע בבבלי. בתיאור בבבלי כל אחד מן המשתתפים מביא פסוק שעליו הוא מסתמך, ואין השני נדרש ליישב את שיטתו בהתאם לפסוק המובא לשיטת הדעה הנגדית.

בנוסף לכך, בירושלמי ר' יהושע מביא ראיה מן הפסוק "אני ה' בעתה אחישנה", ובעקבות כך מובאת דרשתו של ר' יהושע בן לוי "אם זכית[ם] – אחישנה, ואם לאו – בעתה" – מה שלא מובא כלל בבבלי.

רוב הקשיים שציינו לעיל ביחס לסוגיית הבבלי אינם נוגעים לסוגיית הירושלמי. ביחס לסוגיית הירושלמי עולים שני הקשיים הבאים:

[1] מדוע רק ר' אליעזר נדרש לפרש את הפסוקים שמביא ר' יהושע, ואילו ר' יהושע

אינו נדרש לעשות כן ביחס לראיותיו של ר' אליעזר?

[2] גם כאן יש לשאול: מדוע דווקא הפסוק מדניאל מכריע את הכף וגורם לר' אליעזר

להסתלק מן הוויכוח?⁵

⁵ במדרש תנחומא מופיעה גרסה נוספת למחלוקת, ושם מופיעות שלוש דעות:

ר' אליעזר אומר: אם ישראל עושים תשובה ונגאלים, ואם אין ישראל עושים תשובה אין נגאלים, שנאמר 'בשובה ונחת תושעון'.

ר' יהושע אומר: בין עושין תשובה, ובין שאינן עושין תשובה, כיון שהגיע הקץ מיד נגאלין, שנאמר: 'אני ה' בעתה אחישנה'.

אמר ר' אלעזר: הקב"ה מעמיד עליהם אדם רע כהמן, והוא משעבד בהם, ומתוך כך הן עושין תשובה, שנאמר 'כי יבא כנהר צר רוח ה' נוססה בו', באותה שעה 'ובא לציון גואל ולשבי פשע ביעקב נאם ה' וגו' (תנחומא בובר, בחוקותיה, ד"ה 'אם').

על רקע מקור מדרשי זה ניתן ללמוד לכאורה על שלוש דעות עקרוניות בעניין, ולא רק שתיים:

א. שיטת ר' אליעזר בבבלי, שהגאולה תלויה בתשובה ביוזמת ישראל. כשיטה זו נוקטים רב בבבלי, ור' אליעזר בתנחומא.

ב. שיטת ר' יהושע בבבלי, שאם לא יעשו תשובה הקב"ה מעמיד להן הקב"ה מלך שגזרותיו קשות כהמן וכו', תואמת את שיטת ר' אליעזר בירושלמי ור' אלעזר בתנחומא.

ג. שיטת שמואל בבלי, התואמת את שיטת ר' יהושע בירושלמי ובתנחומא שאין הגאולה תלויה כלל בתשובה.

שלוש הדעות הללו מכסות את שלוש האפשרויות שהעלינו. אך כאמור, בבבלי ובירושלמי הוצגו לכאורה רק שתי דעות.

ד. הסברו של ר' ראובן מרגליות

הרב ראובן מרגליות ז"ל בספרו **מרגליות הים** טוען, שנפלה טעות אצל המעתיקים, ולכן השתבשה הסוגיה בדברי ר' יהושע. לדעתו הנוסח המקורי היה כך:

רבי אליעזר אומר: אם ישראל עושין תשובה – נגאלין, ואם לאו – אין נגאלין.

אמר ליה רבי יהושע: אם אין עושין תשובה – אין נגאלין?
א"ל [אמר לו, כלומר ענה רבי אליעזר]: הקדוש ברוך הוא מעמיד להן מלך שגזרותיו קשות כהמן, וישראל עושין תשובה ומחזירן למוטב.

נראה שזו גם דעתו של בעל מסורת הש"ס, שהעיר בצד העמוד על המילה 'לא': 'בירושלמי הגי' [הגירסה] א"ל ר"א". ככל הנראה, כוונתו לומר שגם אצלנו יש לגרוס כן.⁶
לפי ההבנה הזו, ישנם שלושה שלבים בבחייתא הראשונה בבבלי:

שלב א: רבי אליעזר אומר: אם ישראל עושין תשובה – נגאלין, ואם לאו – אין נגאלין.

שלב ב: אמר ליה רבי יהושע: אם אין עושין תשובה – אין נגאלין?

שלב ג: א"ל [אמר לו]: הקדוש ברוך הוא מעמיד להן מלך שגזרותיו קשות כהמן, וישראל עושין תשובה ומחזירן למוטב.

בשלב ג מובאת תשובתו של ר' אליעזר לתמיהתו העצומה של ר' יהושע; וכי לשיטתך אם לא יעשו תשובה לא ייגאלו לעולם? ועל כך עונה הגמרא בשם ר' אליעזר, שבוודאי גם הוא מודה שיגאלו אלא שבמקרה כזה הקב"ה יעמיד מלך שגזירותיו קשות כהמן ויעשו תשובה ויגאלו.

לטענתו של ר' ראובן מרגליות, התחלף למעתיקים הנוסח המקורי שהיה כתוב בו 'א"ל' שפירושו: אמר לו, ל'אלא'. השינוי הזה בהעתקה יצר הבנה מוטעית ביחס לסופה של הברייתא, כאילו ר' יהושע אמרה, וממילא הוא בעל השיטה שמעמידים לו מלך שגזירותיו קשות וכו', בעוד לפי הנוסח המקורי ר' אליעזר הוא שעונה לר' יהושע בקביעה שאם לא ישובו מעצמם הקב"ה יעמיד מלך שגזירותיו קשות כהמן.

לעניות דעתי, פירושו של ר' ראובן מרגליות הכרחי, אך לא מצריך בהכרח את תיקון הנוסח. אפשר לפרש גם בנוסח שלנו את הביטוי "אלא הקב"ה מעמיד להם מלך..." ככזה שנאמר על ידי ר' אליעזר כתגובה לר' יהושע, וכמבאר את דבריו הראשונים: גם לשיטתי, טוען ר' אליעזר, הגאולה היא הכרחית, אלא שאם לא ישובו מעצמם הקב"ה יעמיד להם מלך שגזרותיו קשות כהמן.

[הערות עורך: ייתכן שיש לקרוא כאן 'ר' אליעזר' ולא 'ר' אלעזר', ושזו תגובת ר' אליעזר לר' יהושע בדיוק כמו בירושלמי].

⁶ הרי פעמים רבות הנוסח בירושלמי שונה מהבבלי, ואם כן, מדוע דווקא כאן הוא מעיר על זאת? אין זאת כי אם גם לדעתו זה הנוסח הנכון גם בסוגיה בבבלי.

ה. ההסבר לסוגיה

אם נקבל פירוש זה בסוגיית הבבלי, נוכל להסביר היטב את הקושיות שהעלינו הן ביחס לסוגיית הבבלי והן ביחס לסוגיית הירושלמי. תחילה יש לומר באופן ברור: שיטת הבבלי והירושלמי אחת. לפנינו שתי דעות בלבד: דעת ר' אליעזר שהגאולה תלויה בתשובה, אלא שאם לא ישובו מעצמם הקב"ה יעמיד להם מלך שגזרותיו קשות כהמן וישובו ואז ייגאלו; ודעת ר' יהושע, שיש קץ וזמן קבוע שבו עם ישראל ייגאל גם ללא תשובה.

השוואת הבבלי בין שיטת שמואל לר' יהושע ברורה ובהירה. לפי שניהם, הגאולה תיתכן גם ללא תשובה, כי יש קץ וזמן שבו הגאולה תבוא על כל פנים. רב, לפי השוואה זו, יסבור כמו ר' אליעזר שאם לא ישובו מעצמם ישובו על ידי שהקב"ה יעמיד להם מלך קשה. ממילא אין כל קושי במה שהגמרא אומרת 'נימא כתנאי' ומציבה את מחלוקת התנאים והאמוראים כמחלוקת זהה. אכן, רב סובר כר' אליעזר ושמואל כר' יהושע.

לפי זה, מובן היטב גם פירושו של רש"י לאורך הסוגיה: אכן דעת ר' יהושע היא כפי שרש"י מציגה, שהגאולה אינה תלויה כלל בתשובה, וגם אם לא יעשו תשובה ייגאלו. ייתכן שרש"י הייתה הגרסה "א"ל", כלומר אמר לו, או שעל כל פנים הוא פירש את המילה 'אלא' והמשפט הנמשך ממנה כתשובתו של ר' אליעזר.

אם כן, אין כל חילוק בין הבבלי לירושלמי. בשני המקורות דעת ר' יהושע שהגאולה תיתכן גם ללא תשובה כלל, ודעת ר' אליעזר שאם לא ישובו מעצמם הקב"ה יעמיד להם מלך קשה וישובו וייגאלו.

לגבי הקשיים שהעלינו מצורת הדין והכרעתו, יש להוסיף נקודה עקרונית בשיטתו של ר' יהושע, שמפורשת בדעתו בירושלמי, אך יש הכרח לומר אותה גם בבבלי. האם באמת לשיטת ר' יהושע אין כל קשר בין הגאולה לתשובה? האם לשיטתו הגאולה תבוא רק ב'קץ' הקבוע מראש ואין כל דרך להקדים את הגאולה? ברור שאין הדבר כן. גם לשיטת ר' יהושע תיתכן גאולה שתבוא על ידי תשובה, והיא הגאולה הרצויה לכתחילה, ואליה צריך לשאוף. דבר זה מפורש בתוך סוגיית הירושלמי בביאור דעתו של ר' יהושע:

אמר לו ר' יהושע: והא כתיב: 'אני ה' בעיתה אחישנה' (ישעיהו ס, כב)?

מה עבד לה ר' ליעזר? תשובה, כמה דת [דאת] אמרת: 'ועתה ישראל מה ה' אלהיך שואל מעמך כי אם ליראה' וגו' (דברים י, יב).

ר' אחא בשם ר' יהוש' בן לוי: אם זכית [ם] — אחישנה, ואם לאו — בעתה.

אותה הבהרה מופיעה גם בבבלי בהמשך הסוגיה, כנראה על פי שיטתו של ר' יהושע:

אמר רבי אלכסנדר: רבי יהושע בן לוי רמי: כתיב 'בעתה', וכתוב, 'אחישנה'. זכו — אחישנה, לא זכו — בעתה.

[בבלי סנהדרין, צח ע"א]

מדרשה זו עולה, שאמנם ר' אליעזר חולק על ר' יהושע, אך ר' יהושע לא חולק על ר' אליעזר. הווי אומר: ר' אליעזר אינו מסכים שתינתן גאולה ללא תשובה, אולם ר' יהושע מסכים לר' אליעזר שתינתן גאולה על ידי תשובה, וברור שמצב כזה עדיף על מציאות של גאולה ללא תשובה – שהרי גאולת אחישנה הנה אם "זכו", ובעתה היא גאולה של "לא זכו"; כלומר, היא רחוקה יותר ואף עלולה להיות קשה יותר, כמובא במקורות רבים.⁷ הגאולה ללא תשובה נסמכת על המילה 'בעתה', והגאולה על ידי תשובה נסמכת על אחישנה. כך גם נפתרת הסתירה בין שתי המילים הללו בפסוק. על פי זה מובן, שכל ראייה שמביא ר' אליעזר לכך שהגאולה תבוא על ידי תשובה, אינה מהווה כלל וכלל סתירה לר' יהושע, מכיון שגם הוא סבור שהגאולה יכולה לבוא בדרך הזאת, וברור ופשוט שלכך יש לשאוף. אולם מאידך, הראייה שמביא ר' יהושע לשיטתו, שתינתן גם גאולה ללא תשובה, מצביעה על החלטתו על קושי בשיטתו של ר' אליעזר, שהרי ר' אליעזר אינו מסכים כלל לדבר זה, כי לדעתו לא תינתן גאולה ללא תשובה.

מסתבר שכל הפסוקים שהביא ר' יהושע בתחילת הוויכוח לא הזיזו את ר' אליעזר מעמדו מכיון שהם בוודאי לא היו מוכרחים מצד פשוטו של מקרא. יתרה מכך, לפחות שניים מהפסוקים שמביא ר' יהושע כראיה לשיטתו יכולים להתפרש דווקא כר' אליעזר. למשל, הפסוק מישעיהו: "חַנָּם נִמְכְּרָתָם וְלֹא בְכֶסֶף תִּגְאָלוּ"⁸, נתפרש על ידי פרשני הפשט באופן הפוך ממש. הן רש"י והן רד"ק מפרשים: "ולא בכסף תגאלו" – אלא בתשובה". הדבר נכון גם ביחס לפסוק מירמיהו: "שׁוּבוּ בָנִים שׁוֹכְבִים נְאֻם ה' כִּי אֲנִי בְעֵלְתִי בְכֶם וְלִקְחֹתִי אֶתְכֶם אֶחָד מְעִיר וְשְׁנַיִם מִמְשַׁפְּחָה וְהִבֵּאתִי אֶתְכֶם צִיּוֹן"⁹. חציו הראשון של פסוק זה הובא על ידי ר' אליעזר כראיה לשיטתו, וסופו הובא על ידי ר' יהושע כראיה לשיטתו הוא! ובאמת ניתן בהחלט לפרש את החלק של הפסוק שהובא כראיה לר' יהושע דווקא כר' אליעזר על פי פשוטו של מקרא. בפשטות פירוש פסוק המלא הוא, שאם ישוּבוּ הבנים בתשובה אז ייקח אותם הקב"ה אפילו אם ישאר אחד מעיר ושניים ממשפחה. וכך פירש זאת רד"ק את הפסוק.¹⁰

אולם הראייה המכרעת לשיטת ר' יהושע היא הפסוק מספר דניאל: "וַיִּרְאֵם יְמִינוֹ וַיִּשְׁמְאוּ אֶל הַשָּׁמַיִם וַיִּשָּׁבַע בְּחַי הָעוֹלָם כִּי לְמוֹעֵד מוֹעֲדִים וְחֻצֵי וְכִכְלוֹת נִפְצָן יָד עִם קִדְשׁ תִּכְלִינָה כָּל אֱלֹהִים"¹¹. כאן ברור שמדובר על 'קץ', דהיינו זמן מסוים שהגאולה תגיע על כל פנים גם ללא תשובה. הפסוקים מספר דניאל, שר' יהושע מביא כראיה לשיטתו, מציגים באופן ברור את מושג ה'קץ' כזמן הגאולה החתום והמוכן לגאולה, שבו היא תגיע ללא קשר למעשיהם של ישראל. זמן זה הוא "למועד מועדים וחצין וכו'". חשוב לציין שכמעט כל מחשבי הקצין שהיו לעם ישראל נתלו בפסוק

⁷ כך כבר בסוגיה זו, כמובא מיד לאחר הדרשה של "בעתה אחישנה" ברף צח ע"א, שאם לא זכו הגאולה תבוא בכחית "עני ורוכב על חמור", כלומר בעצלות ולא במהירות (ראו רש"י על אתר); וכן תיאור של הקשיים שילוו את בוא הגאולה (של 'בעתה', שהרי אם זכו הגאולה תוקדם), כמו מימרת ר' יוחנן: "אם ראתי דור שצרות רבות באות עליו כנהר - חכה לו" (בבלי סנהדרין, צח ע"א), או דבריהם של חכמים ברף צח ע"ב, "ייתי ולא איחמיניה" (יבוא המשיח, ולא אראהו), בגלל הצרות הנלוות לביאתו, וכן המימרות המובאות במשנה סוטה ט, טו, על המציאות הקשה בימי "עקבות משיחא".

⁸ ישעיהו נב, ג.

⁹ ירמיהו ג, יד.

¹⁰ וכן פירשו גם בעל מצודת דוד, האלשיך והמלבי"ם. ועיינו גם בדברי מהרש"א בסוגייתנו שהעיר זאת.

¹¹ דניאל יב, ז.

הזה מספר דניאל.¹² וגם אם חישובם לא עלה יפה, מכל מקום הדבר מעיד על כך שמן הפסוק הזה עולה באופן המפורש ביותר זמן גאולה שאינו תלוי בשום גורם חיצוני ואף לא בתשובה. זמן זה הוא גם הזמן המכונה בגמרא 'בעתה'. 'בעתה' הנו הזמן הקבוע כבר מראש על ידי הקב"ה, שבו תתרחש הגאולה על כל פנים, גם אם לא יקדם לו מעשה של תשובה מצד עם ישראל. מו"ר הרב צבי יהודה קוק זצ"ל קשר את הסוגיה שלנו לנאמר מיד בסמוך בגמרא, על ידי ר' אבא:

ואמר רבי אבא: אין לך קץ מגולה מזה, שנאמר 'ואתם הרי ישראל ענפכם תתנו ופריכם תשאו לעמי ישראל כי קרבו לבוא' (יחזקאל לו, ח).

[בבלי סנהדרין, צח ע"א]

ופירש רש"י: כשתתן ארץ ישראל פריה בעין יפה אז יקרב הקץ, ואין לך קץ מגולה יותר. וכך כתב הרב צבי יהודה:

מהו וא"ו החיבור של 'ואמר ר' אבא'... [כלומר, דברי ר' אבא מובאים סמוכים ממש למחלוקת התנאים בצורה זו של ואמר ר', ולא אמר ר'...] הרי ר' אליעזר ור' יהושע היו מראשוני התנאים, ואילו ר' אבא היה באמצע תקופת האמוראים, ומהו הקשר בין שני המאמרים? צריכים אנו לומר איפוא שהקשר הוא ענייני: מכיון שהקץ איננו תלוי בתשובה – זוהי מסקנת התנאים שם – כיצד, איפוא, נוכל להכירו? – בזה שארץ ישראל עושה פירות בעין יפה. וברוך ה' היכולים בארצנו עולים יפה מאוד...

[הרב צבי יהודה הכהן קוק, **לנתיבות ישראל ב**, עמ' קנח]¹³

הדברים הללו משתלבים יפה הן עם הרוח הכללית העולה מתוך הסוגיה, והן עם מסורת ישראל לדורותיה, שאכן יש קץ וזמן לגאולה, ואין היא תלויה בהכרח בתשובה. אמנם, חשוב לציין, שסוף סוף המטרה אינה הגאולה, אלא דווקא התשובה. התשובה אינה האמצעי להבאת הגאולה, אלא היא עצמה המטרה, שהרי פשוטים וברורים הם דבריו הרמב"ם:

לא נתאוו החכמים והנביאים ימות המשיח, לא כדי שישלטו על כל העולם, ולא כדי שירדו בגויים, ולא כדי שישארו אותם העמים, ולא כדי לאכל ולשתות ולשמח, אלא כדי שיהיו פנויין

¹² עיינו למשל ברש"י פסוקים יא-יב, ומלבי"ם בסיום הפרק. יש לזכור שדניאל עצמו נמצא בסוף גלות שבעים השנה, והוא מצפה ואף מחשב את תום המועד וה'קץ' שאליו כיוונה נבואת ירמיהו (דניאל ט, ב).

¹³ בתוך המאמר "מזמור יט למדינת ישראל", שנאמר במסיבת יום העצמאות בישיבת מרכז הרב בשנת תשכ"ז, שלושה שבועות לפני פרוץ מלחמת ששת הימים. הרצ"ה כתב שם שזכה לכוון בפירושו לדבריו של הרב זונדל סלנטר, כפי שהביאם תלמידו הרב נתן פרידלנד.

בתורה וחכמתה ולא יהיה להם נוגש ומבטל, כדי שיזכו לחיי העולם הבא, כמו שביארנו בהלכות תשובה.
[רמב"ם, משנה תורה, הלכות מלכים, יב, ד, 14]

התשובה היא הגאולה האמתית, אלא שלשיטת ר' יהושע אפשר שהגאולה הפיזית, דהיינו קיבוץ הגלויות והקמת מלכות ישראל, תקדם לתשובה המלאה, ורק לאחריה ישובו ישראל בתשובה שלמה.

כדברים האלה עולה גם מתוך הפסוקים הנעלים בישיעהו פרק ב, המתארים את חזון אחריית הימים. מהות הגאולה ועיקרה, הוא שמציון תצא תורה לכל העולם כולו:

וְהָיָה בְּאַחֲרֵי הַיָּמִים נִכּוֹן יִהְיֶה הַר בֵּית ה' בְּרֹאשׁ הַהָרִים וְנִשְׂא מִגְּבְעוֹת וְנִהְרָוּ אֵלָיו כָּל הַגּוֹיִם. וְהָלְכוּ עַמִּים רַבִּים וְאָמְרוּ לְכוּ וְנַעֲלֶה אֶל הַר ה' אֶל בֵּית אֱלֹהֵי יַעֲקֹב וְיִרְנֶנוּ מִדְּרָכָיו וְנִלְכֶה בְּאַרְחֻתָיו כִּי מִצִּיּוֹן תֵּצֵא תוֹרָה וּדְבַר ה' מִירוּשָׁלַם. וְשָׁפַט בֵּין הַגּוֹיִם וְהוֹכִיחַ לְעַמִּים רַבִּים וְכָתְתוּ תְרֻבוֹתָם לְאֹתִים וְחָנְתוּתֵיהֶם לְמַזְמֵרוֹת לֹא יִשָּׂא גּוֹי אֶל גּוֹי תִּרְבַּב וְלֹא יִלְמְדוּ עוֹד מִלְחָמָה.
[ישעיהו ב, ב-ד; ובשינויים גם במיכה, ד, א-ג]

¹⁴ נציין שמדברי הרמב"ם בהלכות תשובה נראה שהוא 'פוסק' כר' אליעזר: "כל הנביאים כולן צוו על התשובה, ואין ישראל נגאלין אלא בתשובה. וכבר הביטחה תורה בסוף גלותן, ומיד הן נגאלין, שנאמר: 'והיה כי יבאו עליך כל הדברים... ושבת עד ה' אלהיך ושב ה' אלהיך'..." (משנה תורה, הלכות תשובה, ז, ה). וכתב הכסף משנה שם, שמקורו של הרמב"ם הוא מהגמרא ביומא, פז ע"ב: "גדולה תשובה שמקרבת את הגאולה". כמה מפרשני הרמב"ם תמחו על הכסף משנה מדוע לא הביא את המקור הפשוט והמפורש מסוגייתנו בסנהדרין? נראה לעניות דעתי, שהיה ברור לכסף משנה שלא יעלה על הדעת שהרמב"ם יפסוק כר' אליעזר, וזאת מכמה סיבות: א. זה נוגד את כללי ההלכה שהלכה כר' יהושע ולא כר' אליעזר. ב. הסוגיות המפורשות בבבלי ובירושלמי הוכרעו בבירור כר' יהושע, ואף ר' אליעזר הודה לדבריו של ר' יהושע בשתיקתו. ג. אם באמת לשיטת הרמב"ם הגאולה תלויה בתשובה כר' אליעזר, מדוע לא הביא דבר זה גם בהלכות מלכים, שבהם הוא עוסק בהרחבה בהלכות גאולה ומשיח, ואיך יתכן ש'שכח' פרט כה חשוב ועקרוני שבו תלויה הגאולה? יתרה מכך; הרמב"ם עצמו בהלכות מלכים כתב על המשיח: "ויכף כל ישראל לילך בה [בדרך התורה – ד"א] ולחזק בדקה" (משנה תורה, הלכות מלכים, יא, ד), הרי שלא כולם ישמרו את מצוות התורה בזמן הגאולה, והמשיח יצטרך לכופ אותם על זה. יתכן שהרמב"ם הבין שלא כהסברנו בסוגיה, והכריע באמת כר' יהושע, אך לפי ההבנה שגם לשיטתו הגאולה תלויה בתשובה, אלא שאם לא ישובו מעצמם הקב"ה יעמיד להם מלך שגזרותיו קשות כהמן. זאת כוונתו של הרמב"ם כאשר כתב: "וכבר הביטחה תורה בסוף ישראל לעשות תשובה בסוף גלותן ומיד הן נגאלין" – והביטחה זאת תתמש בכך שיעמיד להם מלך שגזרותיו קשות כהמן, זאת אם לא ישובו מעצמם. ועוד יתכן, שגם אם ישראל לא יהיו ראוים לגמרי לגאולה, אבל יעשו תשובה חלקית, מכל מקום יגאלו כאשר גיע הקץ' לגואלם, ואת התשובה המלאה יעשו רק לאחר שישובו לארץ ישראל.

